

הרב יוסף בנימין ואזגר

ר"מ ומנהל רוחני ד"ר ישיבת "חכמי לובלין"

רב קהל חסידים

אלעד

אכילת בשר וביצי תרנגולים בזמנינו

לכבוד מערכת פעמי יעקב, ה' עליכם.

תה"ל שזכיתם אשר הקובץ "פעמי יעקב" עולה על שולחן מלכים - מאן מלכי רבנן, והשמועות הנידונות בין כותלי הקונטרס מהוות שיחה בפי תלמידי חכמים ומורי הוראה בישראל, והיא לכבוד ולתפארת לשמו ולזכרו, תאוות נפש של האב"ד דפה נ"ע זי"ע. היות וראיתי בקונטרס הקודם שהבאתם את תשובת הגאון הנודע לתהילה רבי מאיר בראנדסדארפער שליט"א, שהתייחס לבעיה הקשה של הכלאת העופות, ראיתי לנכון להעיר שכבר הקדימו מו"ז הגר"ש הלוי שליט"א, וכתב בשנת תשנ"ח תשובה חשובה בענין זה, וכנראה שלא היו הדברים לנגד עיניו הבדולחים של הגר"מ שליט"א. ולענ"ד יש לי להעיר בדבריו תרי ותלת מילין, ורצוי לשבצו בקונטרס החשוב הזה למען יראה הקורא שיש לפסקו של מו"ז שליט"א מקום גדול בהלכה, וזה החלי בעו"ה:

עיקרי הדין בענין מסורת ב (י"ד סי' כט), ומחמת דבריו נתעוררו כמד וכמה יודעי מדע שחננם השי"ת ידיעך העופות

בהכרת העופות ומיני ההכלאות ודרכיהם השונות בזה, ומאידך הם אנשים אשר הנני מכירם מכבר שהם יראים ושלמים, להקים וועד שיפקח בהשגחה גדולה וחמורה, שלא להביא לשוק החרדים רק עופות ממקור שהוא בדוק מחשש תערובת מינים אחרים (כדברי מו"ז שליט"א בתשובה שם), אך מאידך הגיע לידי כמה מהעוסקים בנושא, דברי הגר"מ שהודפסו בקובץ "פעמי יעקב" לאחרונה, ויש שתפסו את דבריו להיתר גמור וכדבר שאין בו ענין כלל להתאמץ בזה, וכבר כתבנו שנראה מתוך דבריו שלא

הנה, בענין אכילת בשר וביצי עופות זמנינו, שכידוע נתעוררו על כך שאלות גדולות אשר יש בהם כדי להטריד הרבה את כל מי שיראת ה' נוגעת ללב, וכ"ש את המורה לצדקה, אמרתי לכנס למקום אחד את הסברות לאיסור ולהיתר שדנו בהם הפוסקים ומה שנראה לי להלכה למעשה, וה' יעזרנו שלא נכשל. **הנה** כבר כתב ק"ז מו"ר עט"ר שליט"א והעלה בקולמוס דעתו הגדולה בנידון זה, ועיקרו נתבאר בשו"ת שבט הלוי חלק י (י"ד סי' קיג), וגם יש יסודי הלכה בזה בחלק

פעמי יעקב ★ גליון חודש מנחם-אב תשס"ד

היו לנגד עיניו דברי מו"ז שליט"א, על כן אבקש את הקורא, נא ישים עין עיונו על דברינו, ואם יעלה בידו לתקן שולחנם של ישראל, ונזכה עי"ז שיהא "שולחנו של אדם מכפר עליו" (ברכות נה, א), והיה זה שכרי. ^{אוצר החכמה}
אקדים תחילה, שאין מטרתנו במו"מ זה להטיל איסור על העופות - מי אנוכי לכך אם גדולי ישראל הבינו שאין לאסור, רק שברצוני להעיר את לב הכלל לאפשרות הנותנת פתרון לכל המצב הדחוק שאנו מצויים בו אשר מי יכול לשער לאן תוביל אותנו התפתחות המדע גם בענין זה, ואם יכולים אנו לשפר את המצב ולאכול ממינים המיוחסים בלא תערובת - ראוי איפוא לומר על כך, "עד שתאכלנו באיסור - תאכלנו בהיתר!"
א באתי לפלפל בגופא דסוגיא דנשר (סוגית סימני העופות) העמוקה מיני ארץ ורחבה ^{א"ת 1234567} מיני ים, וכבר כתב הגה"ק בעל דברי חיים זי"ע (בשור"ת, יו"ד ח"א סי' מה) בלשונו הטהור, שהגם שלפני ארבעים שנה למד סוגיא זו, מ"מ הוא צריך עכשיו לכל הפחות עוד חצי שנה להתעמק בה כדי לפלפל בה, עיי"ש. גם האבני נזר (בשור"ת יו"ד ח"א סוף סי' עד) כתב שהסוגיא דורשת זמן רב להתעמק בה. ומה אענה - קטן שבתלמידים - בתרייהו, מ"מ יש לנו לומר בזה תרי ותלת מילין, ויה"ר שלא נבוש בעוה"ז ולא נכלם לעוה"ב, ולא נכשל לעולם.

מסקנת הש"ס ודברי הראשונים
הנה, אחר העיון במתניתין דפרק אלו טריפות (חולין נט, א) וסוגיא דנשר

שם (סא - סג), נמצא בענין כשרות עוף טהור, דמעיקרא דדינא - על פי התורה, השוו כשרותן לתורים ובני יונה, ולמדו מכך שכל עוף שיש לו הג' סימנים, יכירו עי"ז שהוא מהעופות הטהורים. ואלו הן סימני הכשרות: יש להם זפק, קורקבנם נקלף ביד ויש להם אצבע יתירה. ובנוסף לזה הובא שם גם סימן רביעי, שעוף טהור אינו דורס.

ביצד ניתן לבדוק האם העוף דורס אם לאו? ניתן לכך סימן; לדעת רבינו תם, וכן דעת רוב הראשונים להבנת הב"ח (יו"ד סי' פב), כל שאינו אוכל עוף מחיים - בידוע הוא שאינו דורס. ולדעת רש"י: כל שאינו אוכל בצפרניו את הבשר ^{הוא} ומגביה מהקרקע מה שאוכל - זהו הסימן שאינו דורס. ובש"ך שם (ס"ק ג) מוכח דדעת רוב הראשונים היא כרש"י ולא כר"ת [ולא כהבנת הב"ח שרוב הראשונים מסכימים לר"ת]. ובמקום ספק אם העוף ההוא דורס, אפשר לבדוק האם כשעומד על החוט חולק אצבעותיו ב' לכאן וב' לכאן, וכן האם הוא תופס אוכל הנזר באויר בפיו או שממתין עד שינוח על הארץ ואז אוכלו.

כ זה נאמר מעיקר הדין, אמנם מסקנת הש"ס שם, דלמעשה אין לאכול עוף טהור על פי הסתמכות על הסימנים האלו, אלא צריך מסורת שידוע שחכמים אכלו עוף זה. וכדברי הגמ' (חולין סג, א), שקנאי ובטנאי - מקום שנהגו לאכול אוכלין, מקום שנהגו שלא לאכול - אין אוכלין. ומקשה בגמ': "אטו במנהגא

דורסת, שוב ראוה דורסת ואוכלת, ומשום כך ביטלו חכמים את התירם ואסרוה, וזו הסיבה לחוש תמיד שלא לסמוך על הסימנים רק על המסורת.

המסורת

כמה ספיקות בענין המסורת ובעיקר הדין הזה של "עוף טהור נאכל במסורת", יש לנו כמה הרהורי

דברים, ונמנע בעז"ה כאן אחד לאחד: 1.

האם גם כשכל הסימנים מוכחים להדיד צריך מסורת או רק בספיקות. 2. מהי מסורת? איך תתאמת לנו המסורת. 3. עוף שדומה ברובו למין העופות שיש לנו מסורת לכשרותם אך יש בו שינוי קטן מהמין המקורי, האם אותו שינוי מצריך מסורת נפרדת להתירו. 4. האם יש לחוש שברכות הימים טבע העוף ישתנד לגריעותא ויהיה שונה ממין העוף המולידו שינוי גדול יותר מאשר בזמנינו. אלו הן הדברים שיש לדון בהם כאשר אנו עוסקים בסוגיה עמוקה זו של מסורת העופות, לפנינו ננסה - עד כמה שידינו מגעת - לפשוט ספיקן ולבאר הדברים כשמלה וע"י כך שילובנו בס"ד ההלכות נדע האם ראוי הדבר לאסור את תרנגולי זמנינו.

והנה, בגדרי המסורת יש להבהיר כמה דברים: ידועה היא שיטת הרמב"ם הסובר שאין צריך מסורת, ומספיק שיהא לעוף סימני טהרה. וגדולי הראשונים נחלקו בשיטת הרמב"ם, האם צריך הוכחות שאינו דורס, או די שאין הוכחות שאותו עוף הוא כן דורס, וכן האם די בכל אחד מסימני טהרה לחוד וכו'. גם מצאנו לרבינו חננאל שדעתו

תליא מילתא?! ומתרצת הגמ': "אין, ולא קשיא" וכו', כלומר, אכן, במנהג תלוי הדבר, ע"כ דברי הגמ'. הרי דאין העיקר תלוי בבדיקת הסימנים רק שיש גם לברר האם מנהג המקום לאכלו. וכן הוא שם (סג, ב): "אמר ר' יצחק, עוף טהור נאכל במסורת. נאמן הצייד לומר עוף זה טהור מסר לי רבי".

ויש להתבונן בדבר, למה באמת הוצרכנו למסורת, הרי אין לנו ספק בבהירות סימני העוף ובקל אפשר להכירם על פי הסימנים, ומדוע איפוא הוצרכנו בנוסף לסימנים גם מסורת? ליישב זאת האיר רבינו רש"י את עינינו בדבריו (דף סב, ב, ד"ה חזיוה), וז"ל: "ומתוך שאין אנו בקיאים בהם נראה לי דעוף הבא לפנינו יש לומר שמא ידרוס, דהא הך תרנגולתא דאגמא היו מחזיקין בטהורה ולאחר זמן ראוה דורסת. ואין עוף נאכל לנו אלא במסורת, עוף שמסרו לנו אבותינו בטהור, ושלא מסרו לנו יש לחוש, ובמסורת יש לנו לסמוך" וכו', עכ"ל.

והיינו, מאחר שאמרו חכמים במתניתין ריש סוגיין דכל עוף דורס טמא, עולה מכך שהגם שיהיה לאותו עוף את כל הסימני טהרה, בכל זאת אם יתברר שהוא דורס הרי זה עוף טמא, וא"כ אי אפשר לסמוך על הסימנים בלבד. והחידוש הוא דהגם שהרבה שנים הוחזק להיות עוף טהור מחמת סימניו, קיימת מציאות שהוא דורס ואוכל, כמו בעובדא המתוארת בגמ' שם, שלאחר הרבה שנים שסברו ש"תרנגולתא דאגמא" איננה

[1234567]

המחבר את דעת רש"י בסתמא, ובסעיף ג' שם כתב בשם יש אומרים את דעת בעה"מ והרא"ש, ועפ"י כללי המחבר ידוע שהעיקר כדעה שמביא בסתם. מלבד זאת הרמ"א סיים על דברי המחבר בסעי' ג' (בהם הוא מביא את דעת הבעה"מ והרא"ש): "וי"א שאין לסמוך על זה, ואין לאכול שום עוף אלא במסורת שקיבלו בו שהוא טהור, וכן נוהגים ואין לשנות". נמצא עולה להלכה, שאף בעופות הוודאיים אין היתר לאכלם אלא במסורת.

מהי מסורת

אלא שיש לנו להתבונן מהי אותה המסורת שעל פיה אנו מתירין לאכול את העופות, כיצד אנו מחליטים על מין עוף מסוים לומר שעליו יש לנו מסורת לאוכלו. והנה בלשון רש"י מצאנו שני אופנים לקבוע את המסורת, בדף ס"ב ע"ב (ד"ה חזיוה) כתב: "עוף שמסרו לנו אבותינו בטהור", ובהמשך (דף סג, ב, ד"ד במסורת), כותב: "אם זכור הוא באדם כשר שאכלו או שמסר לו רבו או צייד חכם שהוא טהור". ובטור וש"ע (סוף סעי' ב) העתיקו רק את דברי רש"י שכותב שצריך מסורת מאבותינו. ובאבני נזר (יו"ד סי' עה) הביא מספר צדה לדרך [לרבינו מנחם תלמידו של הר"י בן הרא"ש] בזה"ל: "כל ארץ שהם בני תורה והורגלו בה תלמידי חכמים ונהגו לאכול עוף שהוא מסופק לנו - יש לסמוך על מנהגם וקבלתם", עכ"ל. הרי שמסורת מתחזקת בין ע"י קבלה מאבותינו ובין ע"י שיודעים אנו לתלמידי חכמים שאוכלים אותו.

שצריך דווקא הסימן דקורקבנו נקלף, וגדולי הפוסקים כבר האריכו בדבריהם. ובדרך כלל הכריעו כולם דלא כהרמב"ם ור"ח, כדברי הב"י והרמ"א, מלבד רבינו בעל פרי חדש שכתב ששיטת הרמב"ם היא העיקר, אך מכיון שכל הפוסקים שווים בזה שלא קיי"ל כהרמב"ם ור"ח, לא נכנס לדון בזה כלל, ועתה נבוא לפשוט ספיקן אחת לאחת בעז"ה:

[1234567]

האם יש צורך במסורת כשכל הסימנים ברורים

שיטת רש"י ברורה, דאין לאכול עוף ללא מסורת גם אם ידוע לנו בבירור שיש לו את כל הג' סימני טהרה שהוזכרו במשנה ובגמ'. אמנם הטור הביא את דברי בעל המאור, שהעופות שיש להם חרטום רחב וכף רגליהם רחבה, בידוע שאינם דורסים, ואם ימצאו הג' סימנים הנ"ל מותר לאכלם, והסכים עמו הרא"ש. זאת אומרת, דלדעת רש"י אין לסמוך על שום סימן ללא מסורת, על כל מין ממיני העופות, ואילו לדעת בעה"מ והרא"ש ניתן לסמוך על הסמנים, רק שצריך סימנים מיוחדים לדעת שאינו דורס, אך כאשר יש את הסימנים האלו - אפשר לאכלם גם ללא מסורת.

ונראה שדעת בעל המאור והרא"ש דענין המסורת היא רק כדי לברר במקום ספק, שאין ידוע אם הוא דורס או לא, וכיון שיש דרך אחרת לברר אם הוא דורס או לא, ע"י סמני חרטום או כף רגלו וכדו', תו אין להקפיד דווקא על המסורת. אמנם לדינא, בשו"ע סי' פב סעי' ב' כתב

פעמי יעקב * גליון חודש מנחם-אב תשס"ד

עוף הדומה למין שיש עליו מסורת אך יש בו שינוי

יש לדון על אותם עופות אשר מלבד מה שיש בהם את הג' סימני כשרות ואין ידוע עליהם שהם דורסים, הם גם דומים מאוד לאותם עופות שיש לנו עליהם מסורת אך אינם דומים בכל מאת האחוזים למין המקורי, האם הם נחשבים כעוף שיש עליו מסורת, או שצריך ממש על כל עוף ועוף מסורת נפרדת.

והנה, מדברי מרן החת"ס (בשור"ת יו"ד סי' עה, ובעיקר בד"ה ולדידי) מוכח להדיא שאין צריך ממש מסורה על כל עוף ועוף, אלא כל העופות הדומים ביותר למין שיש עליו מסורה, הוא נאכל על סמך המסורה, מלבד היכא שיש לו שינוי מובהק עד שיתכן שהם שני מינים, אז צריך מסורת נפרדת על אותו מין. וע"ע בשור"ת אבני נזר (יו"ד סי' עה סק"ב), ועוד העתקות מכמה גדולים בזה תמצא בדרכי תשובה (יו"ד סי' פב ס"ק כז - לג), מהו גורי שינוי להצריך מסורת נפרדת על כל מין ומה אינו בגדר שינוי שאפשר לסמוך על המסורה בדדמי.

אמנם הבית שלמה, דרב גובריה בהלכתא, כתב באחת מתשובותיו הרבים בנידון זה (יו"ד סי' קמח) דכיון שהמסורה סומכת על עדות אנשים המכירים בטביעת עין שעוף זה נאכל באותם מקומות שיש בהם תלמידי חכמים וכדומה, ואם יש שינויים שוב אין שייך בזה גדר טביעת עין [עיי"ש שהאריך לפלפל בזה בגדרי טביעת עין כשיש שינויים], וא"כ שוב אי אפשר לסמוך על

העדות שיש מסורת. ומתוך דבריו למדתי שיש להחמיר אף על שינויים קלים שלא להתיר מחמת המסורה, ככתוב בתוך דבריו שם בזה"ל: "אלא ודאי דכל שיש שינוי מועט" אי אפשר להתיר רק על פי מסורת על מין זה ממש".

נמצא שהמסורת בנויה על אכילת תלמידי חכמים ובני תורה או צייד חכם המכירים ומבינים בשינויי המינים, וגם שהמעידים על המסורה יכירו בטביעת עין שזה ממש דומה לאותו המין הידוע להם שיש עליו מסורת.

ועוד יש לציין, דלאו דווקא מי שסומך על עדות אחרים המעידים על פי טביעת עין צריך שיהא דומה לגמרי ובשינוי קל כבר בטלה טביעת העין וממילא בטלד עדותם, אלא גם מי שמכיר בעצמו וסומך על טביעת עינו שלו, לא יוכל לאכול עוף שיש לו שינוי קל ממה שהוא מכיר, דסוף סוף אין לו טביעת עין על מין זה.

והגע בעצמך, האם נתיר אשה לשוק על פי עדות טביעת עין שמת בעלד כשיש שינוי קל בגוף המת? וכן האם נוציא ממון על פי עדות שפלוגי לווד מפלוגי על אף שהם מודים שיש שינוי קל שבקלים בין הנתבע העומד לפניהם לבין אותו אדם שראו בשעת הלואה? הרי ברור הדבר שלא נוכל לסמוך על עדות כגון זו (וראה חולין צו, א), ומדוע איפוא יהא נידון דידן שונה מהנידונים האמורים.

ואף שיש לו לבעל דין לחלוק ולומר דשאני התם שהכל בנוי על טביעת עין, לא נתיר חזקת אשה איש ולא נוציא ממון מחזקתו ללא טביעת עין גמורה, אבל

הכא דבלא"ה איכא ג' סימני טהרה ולדעת הרבה ראשונים די בזה, אלא שהחמירו להצריך מסורה מנין שגם בזה נקפיד על טביעת עין גמורה. אלא שלענ"ד אין נכון לומר כך, שהרי טביעת עין שאינה גמורה אינה בגדר טביעת עין חלשה, אלא אין היא נחשבת כטביעת עין כלל וכלל, אמנם בסמנים מצינו גדר של 'סימן מובהק', 'סימן בינוני' ו'סימן גרוע', אבל טביעת עין אין בה דרגות, ואם אינה טביעת עין גמורה - אינה טביעת עין כלל, ואם הצרכנו מסורה הבנויה על טביעת עין, הרי שמסורה ללא טביעת עין גמורה אינה מסורה כלל, ולא שהיא מסורה גרועה או בינונית, רק כלום. ועי' גם בשו"ת תפארת צבי (להגאון רבי צדוק הכהן מלובלין, יו"ד סי' טו, ח-ט) והובאו קצת מדבריו באוצר הפוסקים (אה"ע סי' יז, כה, אלא שיש שם ט"ס במ"מ) שהאריך מאוד בכל ענין טביעת עין, ומוכח שם להדיא כדברינו, ששינוי גורם העדר ההגדרה של טביעת עין, ויש עוד צדדים אחרים להכאן ולכאן.

הרי הוברר לנו היטב שעוף שנשתנה בשינוי קל נחלקו בו גדולי האחרונים האם אפשר לאוכלו בלי מסורת נפרדת על מין העוף ההוא, ואם נשתנה שינוי הניכר, כמו רבים מהעופות בני זמנינו לכו"ע אין לאוכלו בלי מסורה נפרדת. ומכאן נעבור לפשוט ספק הד' שלנו:

האם יש לחוש שהעוף ישתנה יותר מבזמינו
הנה, בזמינו שיושבים כהיום מומחים גדולים בכמה בתי חרושת (לפי

הידוע יש בעולם שבעה בתי חרושת כאלה, ומהם ג' או ד' שהם שולטים על רוב שוק התרנגולים בעולם) אשר מצאו כל מיני דרכים, ע"י הכלאת העופות זה בזה - מינים ממינים שונים, להביא לכל שינוי הרצוי בשוק, כגון להרבות בשר החזה מעוף רגיל, או למעט את הנוצות מעוף רגיל. ויש שאף מבטלים חלק מסויים מגוף העוף, כגון שלא יהיו לעופות אלו הזנב המצוי אצל התרנגולים וכדומה. ויש הרבד שינויים פנימיים הבאים לידי ביטוי בגדיל מהירה, במינימום אוכל וכדו', וכל זאת כדי למעט ההוצאות ולהגדיל ההכנסות, וכן קיימים בעופות שינויים שונים במערכת העיכול, כגון שיוכל לאכול מן החי ולא רק זרעים וכדומה. ויש עופות שיש בהם שינויים בביצים שהם מטילות, שהם גדולות יותר וכו', ועוד ידם נטויה, ככתבם בספרי המדע שלהם. ומתוך שכן, היה מקום לומר שצירוף ריבוי השינויים הללו מבטל את המסורה על התרנגולים הדומים, וכ"ש לדעת הפוסקים הנ"ל שגם שינוי קל מבטל המסורה.

ע"כ כן גם אם יהיה מי שיאמר שאין לאסור את העופות מאיזה סיבד שתהיה ולא יחשיב את כל השינויים שמנינו בזאת לשינוי גדול מהמין המקורי, מכל מקום אין מקום להסתפק שיש לעשות כדברי מו"ז שליט"א, להעמיד השגחד חמורה וקפדנית לקנות ולהביא עופות ממקומות כאלו שניתן לדעת בבירור שאין בהם הכלאות אסורות. כי ברבות הזמן הלא עלולים אותם בתי חרושת לשנות

פעמי יעקב ★ גליון חודש מנחם-אב תשס"ד

בתשובה שם יראה עד כמה נדחק הבית שלמה להתיר תרגולים אלו, ותחילה הוא כמתנצל להתירם בגלל שכל כך נתפשטו התרגולים האלו עד שממש אי אפשר להשמר מהם, והוא סמך שם על מה שרוב הראשונים אינם סוברים כרש"י ולדבריהם די בג' סמני טהרה, וא"כ הוה ס"ס להקל. וגם הוא מסתמך על עדות של כמה בני אדם שבאו מארץ ישראל, וכיניהם שני תלמידי חכמים, שהעידו שהתרגולים הללו דומים לגמרי לאותם הנאכלים באר"ק, מלבד שינוי קל מאוד בצבע הביצים. ואחרי ככלות הכל, לאחר שנטה להתיר הנולדים מאותם ביצים, סיים: שאינו מתיר למעשה עד שיסכימו עמו הגה"ק מרן הדברי חיים זי"ע ועוד אחד מחכמי הדור המפורסמים, עיי"ש היטב.

וכאן הבן שואל, בסיכום תשובתו כותב הגר"מ שליט"א בזה"ל: "לסיכום, אין כל חשש לאכול בשר או ביצים של תרגולי זמנינו, מסורת אין צריכים אלא על גוף של מין התרגול המסופק ולא על התרגולים הנולדים מעירוב של מין זה במין כשר", והנה דבריו קשים לי להולמן, שדברי הבית שלמה שונים מנידון דידן מכמה צדדים, וכמו שאפרט:

א. הרי אנו רואים שהבית שלמה נדחק מאוד בהיתר זה, ומתירו רק בגלל שאי אפשר להשמר מהם, משא"כ בנידון דידן שאנו באים בהצעה שניתן בהחלט להשמר מהכלאות וכדומה. ב. המעיין בפנים התשובה שם ראה יראה שהסתמך מאוד על המסורה, וכתב שהם דומים

שינויים מהותיים יותר ממה ששינו כרגע. **הוי אומר:** שינוי אפילו קל בעופות כהיום כבר דורש שימת לב מיוחדת, להשגיח על הבתי חרושת בעינא פקיא שלא יעברו את גבול המותר במעשיהם.

ודברתי עם כמה מן העוסקים בזה ואמרו שהדבר ניתן להעשות, וכמובן שאם תהיה היענות מצד הציבור לכך יהא כדאי להשקיע בזה ולספק דבר הנקי מכל חשש, וכבר הוכח מכמה וכמה מערכות שניהלה היהדות החרדית, אם זה בנושא שמירת שבת, או בענין פרסומי תועבה, תקשורת ועוד, שצרכני הציבור החרדי המהווים נתח חשוב בהיקף הכללי של הלקוחות, יש לדעתם משנה תוקף והמוכרים מודעים לכך ובאים לקראתם ברגע שהם מבינים שהדבר חשוב ביותר ללקוחותיהם, ועל כן עלינו להוכיח להם שאכן הציבור חפץ בכך, ולכן תשובת הגר"מ בראנדסדורפר שהתפרסמה בקובצכם שדי ביה נרגא, וחבל!

דברי הבית שלמה בנושא

ועתה, לאחר שהוכרר הדבר היטב בעזה"ת, שמצד ההלכה הפשוטה העופות ראויים להיאסר, נבוא לבדוק את התירו של הגר"מ בראנדסדורפר שליט"א.

עיקר ההיתר שעליו סמך הגר"מ, הוא על דברי הבית שלמה (יו"ד ח"א סי' קמד) שהתיר את התרגולים בזמנו אף שיצא עליהם ריגון שהם שונים מן התרגולים המקוריים. אמנם כל המעיין

לגמרי לאותם הנאכלים בארץ ישראל ואין בהם שום שינוי, אף לא שינוי קל, חוץ מהשינוי בגוון ביצים, משא"כ בנידון דידן שיש שינויים המתרכים מעת לעת, בצורת גדילתן, אופן אכילתן, כמות הנוצות, גודל החזה ועוד ועוד, מלבד שינויים מהותיים בביצים שהרבה מהם אינם כד-חד וכו' כמבואר הכל לעיל. ג. עוד יש להעיר, שהמעיין בדברי הבית שלמה הנ"ל, יראה שלא רצה לסמוך על זה רק בצירוף כמה גדולים, הרי ברור כשמש שהבית שלמה ראה בזה קולא גדולה מכורח המציאות, וכמו שהעיר בזה מו"ז שליט"א בתשובה הנ"ל, וא"כ למה בנידון דידן דאיכא דרכא אחרינא נסמך על זה. ד. על פי מה שראיתי כמה וכמה פעמים בהוראות של מו"ז בעל שבט הלוי שליט"א, הוא לא רצה בשום פנים ואופן להתיר דבר דרך קבע והוראה לרבים ענין שהפסק שלו נסמך על היתירים כמו "בדיעבד", "ספקות", ביטולים ¹²³⁴⁵⁶⁷ ברוב וכדומה. וכן העיר בתשובה הנ"ל, שאין לנו להעמיד שולחנם של בני ישראל על דוחקים והיתר של דיעבד וכדומה, תחת אשר ניתן על ידי השגחה קפדנית להזהר מכל זה.

עוד היתר כתב הגר"מ בסוף התשובה שם, וז"ל: "דאפילו אם נבוא לחוש ששינוי זה נובע מתערובת גינעטים ממיני וסוגי תרנגולים שטמאים, על ידי זריקות או דרכים אחרים, מכל מקום כל שאינו התערובות מינים בדרך הטבע וההולדה - אין זה פסול ומטריף מדינא", עכ"ל. הנה, מלבד מה שחידש בכאן חידוש גדול מאוד

שיש בו כדי לעשות מהפכה בכמה וכמד הלכות, ומהם החמורות מאוד במה שקורר היום בשדה ההזרעה המלאכותית המתועבת, שבה מערבבים, מכניסים ומוציאים כוחות גנטיים וחלקים שונים מהזרע, הן בבעלי חיים והן בפירות וירקות, ואם באנו לחדש שאין זה בגדר תערובת מינים כיון שאין ההתערבות בדרך הטבע וההולדה, נמצא שגם לענין כלאי זרעים אין בהם חשש, ועולה על כך שגם לענין דיני יחוס באדם על כל המסתעף מכך נאמר שאין זה נחשב כתערובת מין בשאינו מינו (ואין כאן המקום להיכנס לזה) ותמיהנו אם לזה נתכוון מעכ"ת. ובהמשך דברינו גם נוכיח אי"ה מדברי כמה פוסקים שרואים בדבריהם להדיה שנחלקו על חידוש זה.

ההיתרים השונים להכשיר העופות

כדי להשלים המלאכה, אמרתי להציע מד שעלה באמתחתי במו"מ של הלכר כדת של תורה בענין חמור זה, אשר יתכן שגדולי דורינו מרוב עמלם בעבודת הכלל והפרט לא פרסו השמלה, ומקום הניחו לי להוסיף בזה, ויה"ר שנכוון אל האמת. **לפנינו** נמנה שמונה דרכי היתר כלליים שמצאתי בדברי הפוסקים, שכתבו כל אחד כדרכו לצדד להקל בנידון דידן: 1. לילך אחר רוב המינים של העופות, שהם - כידוע - טהורים. 2. שאין עוף טהור מתעבר מעוף טמא, כדרך שאמרו בבהמות. 3. היוצא מן הטהור טהור גם אם

פעמי יעקב ★ גליון חודש מנחם-אב תשס"ד

ועיי"ש בטו"ז ס"ק לה וש"ך ס"ק סד
והדברים פשוטים), ובפרט במקום שאינו
חסרון ידיעה לכל העולם.

הטעם השני: שהרי אלו המרכיבים
המינים זה בזה, שהם הבעלים
על הענין, הם יודעים בדיוק כל מין ומין
ממה הורכב, מהיכן, מתי וכו', שהרי הם
מנהלים דין וחשבון מפורט (מחמת
חוקותיהם ובשביל צרכי הסטטיסטיקה)
כידוע, ובספרי המדע שלהם הדברים
מפורטים ביתר דקדוק. וא"כ לא חל כאן
דין רוב כאשר לעוסקים בזה הדבר ידוע
היטב, ויש כהיום אפשרות לכל אחד
להכנס ולבדוק הדברים, ואף להעתיק
מספריהם, כאשר ראו עיני ולא זר.

הטעם השלישי: היות שהם עושים
פעולות רבות ותמידיות
בהרכבת המינים זה עם זה, באופן כוזב
ובאופן אחר, וזאת כדי לבדוק היאך כדאי
ביותר להרכיבם, נמצא שהם עושים
מעשים לקלקל את הרוב, כאשר ידוע
בכללי רוב שמעשה שנעשה לבטל את
הרוב ואין יודע אם עלה בידו או לא,
א"א לסמוך על הרוב מפני שהורע כוחו,
ויש לנו ראיות לכך ואין כאן מקומו.

ועל ארבעה ולא אשיבנו, והוא עיקר
הטעם שא"א לסמוך על הרוב,
שלפי המבואר בגמ' שמאה עופות טמאים
יש במזרח וכולן מין 'איה', שוב ניתן
לומר שמיני הטמאים הן באמת הרוב
וא"א לומר שרוב העופות טהורים, וכן
כתבו כמה מן הראשונים (עי' תוס' חולין
סג, ב, ד"ה ודילמא; ר"ן על הרי"ף כא, ב

נראה כמו טמא. 4. זה וזה גורם מותר. 5.
אין חוששין לזרע האב. 6. הולד דומה
בסימניו לאמו שהיא מוחזקת כעוף טהור.
7. הולד מעפרא או מאוירא קא רביא (קא
גביל). 8. הכלאה שהיא דרך עיבור שלא
כדרך הטבע אינה אוסרת (התירו של הגר"מ
המובא לעיל). אלו דברי רבותינו הפוסקים,
וכדרכה של תורה נבחון כעת כל היתר
בפני עצמו בפלס ההגיון וההלכה עד כמה
שידינו מגעת, למען נשכיל לדעת האם
ניתן לסמוך עליו להתיר בנידונינו:

לילך אחר רוב העופות
הנה בדבר ההיתר הראשון, שכיון שכל
זה רק בגדר ספק יש לנו לילך אחר
רוב עופות, שעל פי דברי הגמ' בסוגיא
דנשר (שם) רוב מיני העופות טהורים הם
[ולכך מנה הכתוב את ד' העופות
הטמאים, מפני שהם מועטים מעופות
הטהורים]. הנה, אמנם כבר הזכרה בנידון
העופות הערה כעין זו בתוס' בחולין (סג,
ב, ד"ה ודילמא) וכן בכרתי ופלתי (סי' פג
ס"ק ד) ובדרכ"ת (ריש סי' פב) בשם כמה
אחרונים, עיי"ש. אמנם לנידון דידן אינני
רואה דרך לסמוך על הרוב מכמה טעמים.
הטעם הראשון: שכאן אין זה ספק
במציאות רק הוא ספק חסרון
ידיעה, שפשוט הוא להלכה כדעת
הרשב"א, דדעת שוטים הוא ואין לצרפן
לצד ספק. וכבר הובא בשו"ע בכמה
מקומות (עי' סי' צח טו"ז סק"ו, סי' ק"י ש"ך
כללי ס"ס אות לד. ואף בכתמים שהדין הוא
דשומעין להקל, פסק המחבר בסי' קצ סעי'
מו שספק חסרון ידיעה לא נחשב לספק,

בדפי הרי"ף ד"ה תנו רבנן; חידושי הרשב"א שם; תורת הבית בית ג שער ד ועוד. וכ"ה לדינא בפמ"ג סי' פ' שפ"ד סק"ד).

וְלֹא אמנע טוב, הוא ניהו מה שכתב הריב"ש (בשו"ת סי' קצב) להוכיח מדברי הרמב"ם (ריש הל' מאכלות אסורות) שכתב שיש מצות עשה לידע ולבדוק הסימני טהרה וכו', ולמד הריב"ש מתוך דבריו שאין סומכין בעניינים אלו על רוב או חזקה, ולא על היתר של ספק ספיקא וכדומה, כי זה צריך להיות מבורר בבירור והיכר ממש, וכבר הוכחתי במקום אחר, שדברי הריב"ש הם גמ' מפורשת בסוגיא דטרית שאינה טרופה (עי' ע"ז לט, ב), ואכמ"ל.

וְעִינֵי במה שכתב על דברי הריב"ש הללו בשו"ת בית יצחק (יו"ד ח"א סי' קז ס"ק ו-ז). ושור"ר מה שכתב עוד בזה באבני נזר (יו"ד סי' עו, טו-טז) עיי"ש, ואין כאן המקום להאריך. עכ"פ, יהיה איך שיהיה, לדעת הרמב"ם והריב"ש בלא"ה אין סומכים בסימני בהמה חיה ועוף על הרוב. ובזה נסתר ההיתר הראשון.

אין עוף טהור מתעבר מעוף טמא הראשון שהעלה נידון זה, הלא הוא מרן החת"ס ז"ל (יו"ד סי' עד), הובאו דבריו בקוצר אמרים בפת"ש (ריש סי' פב), וכן הביאו בבית שלמה (ח"א מיו"ד סי' קמד) ומיישב ההערות שהשיג אבדק"ק בארשא על החת"ס.

ויסוד דברי החת"ס מושתתים על דברי ר' יהושע בן לוי (בכורות ז, א): "לעולם אין טהור מתעברת מטמא ואין

טמא מתעבר מטהור", וכתב החת"ס להסתפק האם נאמר כלל זה רק בבהמות או גם בעופות, ומלשונו 'ואם אולי יש לפקפק' וכו', משמע שיותר נוטה שאין לחלק. וכן נראה מהעתקת האבני נזר (יו"ד סי' עה סוף סק"ד) את דברי החת"ס, שגם הוא הבין שהחת"ס נוטה יותר לומר כלל זה גם בעופות. אמנם הבית שלמה שם כתב בזה"ל: "והעיקר כדברי החת"ס, דבעוף מתעברין טהור מטמא" עכ"ל, עיי"ש שהביא ראיות לכך. נראה שהוא הבין בדברי החת"ס דלא כהבנת האבני נזר הנ"ל, והנני נוטה יותר לדרך זו מפני שגם המהר"ם שי"ק - תלמיד מובהק למרן החת"ס - כתב בתשובותיו (יו"ד סי' צט ד"ד ועתה) שאין לסמוך בנידון זה על דברי ריב"ל שאין טהור מתעבר מטמא, שהרי כבר כתב מרן הגאון זצ"ל בשו"ת חת"ס סי' ע"ד, דאולי לא נאמר הכלל הזה בעופות, והביא עוד ראיות לכך. וכ"כ בסתמא החזו"א ביו"ד (סי' יג ס"ק יא), עיי"ש.

ומלבד כל זה, יש מקום להתבונן ולברר אצל המומחים, דכהיום שההזרעה היא מלאכותית, יתכן שאף הבהמה הטמאה תתעבר מן הטהורה וכן הטהורה מהטמאה, ואולי כל מה שאמר ריב"ל שאינם מתעברים זה מזה, כוונתו שבדרך זיווג טבעי לא יבואו זה על זה ולא יתחברו זה עם זה, אבל אם ע"י מעשה אדם יוכנס זרע הטמא לגוף טהור או איפכא יתכן שיתעברו זה מזה, וכ"ש בעופות. אך היות ובלא"ה אין לסמוך על

פעמי יעקב * גליון חודש מנחם-אב תשס"ד

לחקלאות משנת תשמ"ב עמ' 253 ובעוד ספרים בנושא, ונלאתי להאריך בהעתקת דבריהם)].

וגם יש לדון במה שכתב המהר"ם שיל (שו"ת יו"ד סי' ק ד"ה איברא), שהביא מדברי הגמ' (בכורות ז, א) דיליף ר' יהושע מ"שה כשבים ושה עזים", עד דאתי מכולו טהור, ומסתמא יליף עוף מבהמה, עיי"ש.

זה וזה גורם

בהיתר דזה וזה גורם, ראשית יש לדון האם גם בעוף איכא האי כללא דזה וזה גורם, דהא התוס' בנדה (הנ"ל) כתבו בהמשך דבריהם שם דליכא כללא דזה וזה גורם בעוף, דהא האפרוח לא יצא אלא מן הביצה ומעפרא קא גדיל. ועיין במה שכתב בזה בשו"ת אבני נזר (סי' עה), ועוד נידון בזה בבית שלמה (יו"ד ח"א סי' קמד) ובבית יצחק (יו"ד ח"א סי' קו-קז) ועוד, ואין ברצוני להאריך יותר בזה, רק אומר שהרבה פוסקים הטילו ספק בהתירא דזה וזה גורם, מצד שאין ברור אם נאמר גם בעוף, ואפי' את"ל שנאמר גם בעוף יש לצדד דלענין יצירת העוף צריך כולו טהור כנ"ל, ואפי' את"ל שהצורך שיהיה כולו טהור לא נאמר רק בבהמה - יש שחילקו בין אם אמו טמאה לבין אם אביו טמא עי' בחת"ס שם, וזה דבר שקשה ביותר לברר בזמנינו.

ועוד, דכל ההיתר של זה וזה גורם תלוי בדין אי חוששין לזרע האב או לא דאם אין חוששין אין כאן שני גורמים ואין זה שייך להתירא דזה וזה גורם, עי' חת"ס הנ"ל ועוד, ועי' לקמן בענין ההיתר

היתר זה כנ"ל, לא נכנסתי בימים אלו הטרודין ביותר לברר ענין זה.

אדית 1234567

עוף טמא היוצא מן הטהור

היו שרצו להתיר, שגם אם נאמר שיש כאן תערובת איסור, מ"מ הרי הביצה יוצאת מן הטהור, וכל היוצא מן הטהור - טהור, גם אם נראה כטמא, כדברי מתני' דבכורות (ה, ב) "בהמה טהורה שילדה כמין בהמה טמאה - מותר באכילה".

וראשית יש לדון בדבריהם, האם גם בעוף נאמר הכלל שהיוצא מן הטהור טהור, שהרי התוס' בנדה (נ, ב ד"ה תרנגולתא) כתבו דאין בעופות הכלל דיוצא מן הטהור טהור, משום שהאם לא ילדה האפרוח אלא רק הטילה ביצים, והאפרוח מארעא קא גביל, ונאסר על ידי סימני טומאה. אמנם התוס' בסוגיין (חולין סב, ב ד"ה תרנגולתא) כתבו להדיה דגם בעופות אמרינן הכלל דהיוצא מן הטהור טהור, וכבר העיר בזה בחכמת בצלאל (פתחי נדה עמ"ס נדה שם, להגר"ב מרנשבורג ז"ל).

ומעתה גם אם נאמר כדעת התוס' בחולין, ואשר לפ"ז יש להתיר בנידון דידן אם היה ברור לנו שאכן העופות ההם יוצאים מן הטהור, אבל מאחר שגם אבותיהם ואבות אבותיהם של העופות שלנו הוכלאו ונתערבו בכמה מיני זנים שונים [ונמצא תח"י העתקות מכתבי פרופ' וכתבי עת רבים מאונברסיטאות שונות בעולם, שכבר משך קרוב למאה שנה מערכים מינים ממינים שונים בתרנגולים, ומבהיל לראות עד כמה הרחיקו לכת במעשיהם (ראה אנציקלופדיה

החמישי (שאין חוששים לזרע האב). נמצא העולה מכל זה שהיתר דזה וזה גורם דחוק ביותר, אף שאינו מבוטל לכו"ע.
 בריש דברינו שינויים כאלה שגם האבני נזר וגם הבית שלמה וכל הפוסקים שהובאו באריכות בדרכי תשובה, כולם יסכימו פה אחד שנחשבים לשינויים מהותיים, ועוד ידם נטויה, וממילא לא קיים כיום היתר זה שהוזכר בכל הפוסקים על העופות ההם.

מעפרא קא גביל

כבר הזכרנו לעיל בשם האבני נזר ועוד פוסקים, שחלקו על כל ההיתר של מעפרא קא גביל, ועי' עוד בחידושי הגר"ח על הרמב"ם בסוף דבריו (פרק ג הל' יא), ויש הרבה להשתעשע בדבריו המתוקים שם, אך כבר פנה יום, והנני בשער היום הקדוש הבעל"ט, ולכשירחיב לנו ה' אי"ד נמשיך מה שיש עוד לומר בענין זה.

תן חלק לשבעה דרכי ההיתר שהוזכרו בדברי גדולי הפוסקים הנ"ל, וגם לשמונה - ה"ה ההיתר שחידש הגר"מ שליט"א, יש גם בזה להרחיב קצת היריעה.

הכלאת כלאיים שלא כדרך הטבע

כבר כתבנו לעיל במו"מ בדברי הגר"מ שיסוד זה קשה להלמו, עיי"ש. וראה גם מה שכתב החת"ס בתשובה (י"ד סי' רפז, והובא בקוצר אמרים בפת"ש י"ד ריש סי' רצה), שמרן החת"ס ז"ל הסתפל אם יש איסור הרכבה בהכנסת חיטה לענף של שושנים, ולא רצה לאסור לאחרים ורל לעצמו אסרו, וסיים: 'המחמיר תבוא עליו

החמישי (שאין חוששים לזרע האב). נמצא העולה מכל זה שהיתר דזה וזה גורם דחוק ביותר, אף שאינו מבוטל לכו"ע.

אם חוששים לזרע האב

נידון זה, אם חוששין לזרע האב או לא, מלבד שכל זה לא שייך אלא במציאות כזאת שידוע לנו שהאב טמא והאם טהורה, משא"כ באופן שיתכן שהאם היא הטמאה, כמובן שלא שייך היתר זה, וא"כ בזמנינו שההכלאות מרובות כל כך שאי אפשר לדעת מי הוא הטהור ומי הטמא, שוב לא שייך היתר זה כלל.

נוסף על כך, אף לו יצוייר שיתברר הדבר ונדע שהביצה נעשתה מאם טהורה ואב טמא, הלא הכלל הזה שאין חוששין לזרע האב במחלוקת שנוי, עי' בגמ' חולין (עט, א), וגם לר"י דאמר התם שאין חוששין לזרע האב, מסיקה הגמ' שזה רק מספק, ולחומרא יש לחוש לזרע האב. ולדינא, יש מחלוקת גדולה בראשונים איך לפסוק, עי' רמב"ם (כלאים ט, ו), וע"ע ברמב"ן, רשב"א, רא"ש, ר"ן וש"ר בחולין שם, נמצא שגם היתר זה שנוי מאוד במחלוקת, מלבד מה שמציאותו אינו ברורה, כמבואר לעיל.

הולד דומה בסימניו לעוף הטהור

בדבר ההיתר הששי, שהולד דומה בסימניו לאמו הטהורה, וא"כ עלינו להחשיב הולד כמותה ולא כאביו הטמא - אין כלל מה להאריך בזה, כי כבר כתבנו בריש דברינו שהיום הם מכניסים שינויים כה גדולים בהזרעה, עד שנעשה

פעמי יעקב ★ גליון חודש מנחם-אב תשס"ד

ואין לומר שיש להבדיל בין נידון כלאים והרכבה לנידון דידן, שהרי בסימני בהמות ועופות פשוט בכל דברי הפוסקים, ה"ה התשובות שהזכרנו בכאן ועוד הרבה שלא הזכרנו, שאם משתנים הילודים ע"י תערובת המולידים מכל מיני כוחות - אין הילודים נידונים כדין מולידיהם, ויש להאריך בזה עוד ואין כאן מקומו. ומלבד כל זה, בעצם נידון דידן אין דרך התערובת דווקא ע"י זריקות, שהרי יש להם הדרכים לערב זרע המינים כעין הזרעה מלאכותית המצויה אצל כל בעלי החיים.

המורם מכל הנ"ל, שאי אפשר לזוז מדברי מו"ז שליט"א להקפיד לאכול רק ממקום בדוק שלא נעשה ע"י הכלאות למיניהם, וז"ל מו"ז שליט"א: "היות כי הדברים נמסרים כהיום ביד מגדלי עופות שאין להם כל ידיעה בשטח זה גם אם הם שומרי תורה ומצות, ומכל שכן אחרים שרחוקים מזה, א"כ דבר חמור הוא לפנינו שמערבים מינים שאינם בדוקים בטהרתן עם המינים המקובלים, ונמכרים ונשחטים הגידולים אח"כ בתור עופות במסורה בלי להרגיש וכו', והוא משגה חמור דנעשים הדברים על ידי אינם בקיאים כלל, וגם הוא דבר תמידי, וכבר כתבתי בעניין בכמה מקומות שאין להעמיד הנהגת הכלל על דברים של דיעבד, ובפרט לענין קדושת האכילה. ונתרבה מיום ליום שמרכיבים המינים מבלי להודיע מה מרכיבים, והדברים עלולים לבוא למכשול גדול באיסור מאכלות, על כן עלינו להתעורר ולעמוד

ברכה'. והחזו"א (כלאים סי' ב, יז) סיים בפשיטות להחמיר אם החטה משתרשת ומזדווגת עם השושנה, עיי"ש. ועוד כתב החזו"א (שם אות טז), וז"ל: "יש מרכיב שמתאחין ומולידין מין חדש, ויש מתאחין והפירי אינו משתנה, ושני ההרכבות אסורות. ונראה דאין חילוק בהרכבה בין מרכיב גוף למרכיב שרף, שאם נוטל שרף ונותנו בסדק והוא חוזר ועושה ענף מאותו השרף, הרי זה מרכיב גמור שאין בדומם חילוק בין העב לנוזל, וכיון שיש בשרף כח ההולדה חשוב הרכבה, ולא דמי להרכבה שאין איסור בנתינת זרע של מין זה למין אחר" וכו', עכ"ל. גם יעויין בשו"ת מנחת יצחק (חלק ז סי' יב, ב), שכתב להחמיר בנתינת אבקה של סוג פרח אחד על גבי פרחים אחרים, שיש לחוש שזה צומח יחד עם הפרח הקיים, עיי"ש. **מכאן** הלין דוכתי חזינן, דאין כזה כלל בתערובת מינים, שיהא התערובת כדרך הטבע וההולדה דווקא, שהרי ברור מעל כל ספק שדרך הרכבת חיטה ואילן הוא הטלת החיטה בקרקע יחד עם האילן, ודרך הרכבת סוגי אילנות הוא בנתינת ענף מאילן אחד בתוך ענף של האילן השני, ואין דרך הרכבה מצד הטבע בנתינת חיטה בתוך סדק של צמח, ולא בנתינת שרף אילן לתוך סדק, וכ"ש שלא בנתינת אבקה על גבי צמח אחר, ובכל זאת - אם זה מתחבר עם הצמח הקיים וגדלים יחד - גם אם אין לו השפעה לשנות את הקיים, הרי זו הרכבה האסורה, וכל שכן כשזה משנה את הקיים, ולכאור' מכל זה מוכח שלא כדבריו.

בהשגחה חמורה שלא להביא לשחיטת
עופות רק ממקור שהוא בדוק מחשש
תערובת מינים, ושהאפרוחים גדלים רק
ממין שהמסורה ברורה בלי פקפוק, בין
מצד הזכר ובין מצד הנקבה, עכ"ל.

פַּעַמֵי יַעֲקֹב - וְנִקְרָא עִמּוּד מַסִּי: 69 הַדּוּפֵס עִ"י אוֹצֵר הַחֹכְמָה